

UDK 330.342.151 (497.1)
Pregledni članak
Primljeno 23. 01. 1989.

Dr. IVAN BORAS,
Pravni fakultet Osijek

KORIJENI KRIZE SOCIJALIZMA

(sa osvrtom na jugoslavensku situaciju)

U ovom radu autor postavlja tezu da su osnovni uzroci krize socijalizma u bezuspješnom pokušaju socijalističkih zemalja da oživo-tvore, često puta ambivalentne, stavove klasika marksizma u vezi sa njihovom idejom o socijalizmu. Učenje klasika marksizma o socijalizmu je bilo, i sve do današnjih dana ostalo, »sveto evanđelje« teorije i prakse socijalističkih zemalja.

Po autoru su najveće greške učinjene: a) u vezi s ulogom robne proizvodnje, i b) u vezi s institucijom vlasništva u socijalizmu.

Treba nam kritičko preispitivanje, dakako, prakse socijalizma, zaključuje autor, ali i svih onih teorija koje formuliraju ideologiziranu svijest o socijalizmu. Pred teorijom i praksom socijalizma, zaključuje dalje utor, je još dug i težak put.

Reforme privrednog i političkog sistema u gotovo svim socijalističkim zemljama nesumnjivo ukazuju da se socijalizam nalazi u fazi dosta duboke krize u koju su ga odveli inače različiti putevi njegove izgradnje. Tehnološko zaostajanje za tzv. kapitalističkim svijetom je evidentni izraz neefikasnosti ekonomskih modela primjenjivanih u socijalističkim zemljama. Međutim, osim ove evidentne privredno-sistemske insuficijencije, neugodno breme koje latentno i dugotrajno opterećuje socijalistički svijet, neadekvatnost je i neprimjerenost političkih sistema socijalističkom sadržaju. Koliko god uvažavali bitne razlike između pojedinih socijalističkih zemalja, izražene u različitim putevima izgradnje socijalizma, ostaje duboka diskrepancija između idejno-teorijskog koncepta socijalizma i njegovog realiteta, kao zajednička bitna karakteristika svih socijalizama. Odstupstvo temeljnih idejno-teorijski proklamiranih vrijednosti socijalizma moralo je dovesti do gotovo spontanog zahtjeva za reformom, kako političkih sistema, tako i socijalizma u cjelini. U nas se ovaj zahtjev možda najbolje izražava sintagmom »socijalizam po mjeri čovjeka«, koja postaje paradigmom nekog drugačijeg socijalizma od ovog sada postojećeg.

Uzroke diskrepancije između idejno-teorijski formuliranog i onoga što se u praksi ostvaruje, odnosno nemogućnost da se proklamirane vrijednosti socijalizma ostvare, mnogi objašnjavaju nastajanjem, jačanjem i dominacijom birokratskih struktura te slabošću tzv. subjektivnih snaga društva. Približno su jednake dijagnoze ovog stanja u našem sistemu socijalističkog samoupravljanja, kao i u zemljama tzv. realnog socijalizma. Spominju se i citiraju upozorenja klasika marksizma koji su ukazivali na to da će najveći neprijatelj socijalizma biti upravo birokracija i birokratizam. Time se opravdava i brani osnovni idejno-teorijski koncept socijalizma kao ispravan, a krivnja za neuspjeh se prebacuje na birokraciju i subjektivne snage. Međutim, birokracija nije nastala sama po sebi kao autohtoni element sui generis dobrog socijalizma, niti je uloga subjektivnih snaga socijalizma tekovina spontanog civilizacijskog razvitka. Dakako i jedno i drugo ima svoje uzroke u najvećoj mjeri u ideologiji socijalizma, koja se iz humane ideje o boljem

i pravednijem društvu pretvorila u ideologiziranu svijest o postojećem socijalizmu kao najboljem i najpravednijem društvu.

Sve više postaje jasno da je geneza današnjeg stanja socijalizma u svijetu isodišno vezana za učenje klasika marksizma i njihovih ortodoksnih sljedbenika, posebno kada je riječ o:

a) ulozi robne proizvodnje u socijalizmu, i

b) obliku, strukturi i funkciji vlasništva (što je opet nerazdvojno vezano za ulogu robne proizvodnje).

Iako klasici marksizma ni u jednom od svojih radova nisu dali neku konsistentniju teoriju o budućem socijalističkom društvu, kasniji teoretičari socijalizma su gradili svoje teorijske zgrade na temeljima (posebno ekonomskog) učenja klasika marksizma, koje se u svojoj osnovi i najvećoj mjeri odnosilo na analizu i kritiku proizvodnog odnosa koji je karakterizirao tadašnji kapitalizam.

SOCIJALIZAM I (NE)ROBNA PROIZVODNJA

Iako su o robnoj proizvodnji napisani tomovi knjiga, zbog značaja koji današnji zahtjev za reafirmacijom robnih zakonitosti ima u našoj reformi privrednog sistema, potrebno je još nešto reći u vezi s učenjem klasika marksizma, posebno učenju Marksa u vezi s ulogom robne proizvodnje u socijalizmu.

Kako je poznato Marks je robnu proizvodnju i njene kategorije promatrao (shvaćao) kao pojavu koja po svojoj prirodi dovodi do eksploatacije čovjeka po čovjeku. Robna proizvodnja nosi u sebi mehanizme eksploatacije odnosno ona je uzrok klasnog karaktera društva. Budući da socijalizam znači likvidaciju eksploatacije u postupnom procesu, on ne bi smio biti sistem u kome se proizvodni odnosi izražavaju u kategorijama robne proizvodnje (roba, novac, tržište, kamata itd.), jer su te kategorije imanentne jedino eksploatatorskom odnosu, tvrdili su ortodokсни sljedbenici ove poznate Marksove teze. Čak šta više, odnosi eksploatacije postoje zato što postoji robna proizvodnja.

Ta poznata Marksova vizija socijalizma u vezi sa ulogom robne proizvodnje, iscrpno je analizirana u domaćoj i stranoj literaturi, ali je relativno malo onih koji su ovu Marksovu tezu dovodili direktno u vezu sa njegovim poimanjem robe, i posebno vrijednosti robe, odnosno prometne (razmjenske) vrijednosti. Engels je u »Anti-Dühring«, analizirajući mogućnost postojanja robne proizvodnje u, za tadašnja vremena, budućem socijalizmu, između ostaloga, pisao sljedeće: »Pojam vrijednosti najopćiji

je, pa otuda i najobimniji izraz ekonomskih uslova robne proizvodnje. Otuda se u pojmu vrijednosti nalazi klica ne samo novca, nego i svih još razvijenijih oblika robne proizvodnje i robne razmjene. U tome što je vrijednost izraz društvenog rada sadržanog u privatnim proizvodima, već leži mogućnost diferencije između društvenog i privatnog rada sadržanog u istom proizvodu.«¹

Marksovo pojmovno određenje vrijednosti robe, odnosno njenog pojavnog oblika u uvjetima robne proizvodnje razmjenske (prometne) vrijednosti, nalazi se u direktnoj determinirajućoj povezanosti sa njegovim zaključkom o nespojivosti socijalizma sa robnom proizvodnjom. Obrazlažući vrijednost Marks kaže: »Prema tome ne dovede ljudi proizvode svoga rada u uzajamni odnos kao vrijednosti zato što u tim odnosima gledaju puke materijalne omotače istimenog ljudskog rada. Naprotiv. Time što u procesu izmjene izjednačuju svoje raznovrsne proizvode jedan s drugim kao vrijednosti, izjednačuju oni svoje različite radove jedne s drugima kao ljudski rad. Oni to ne znaju, ali čine to. Prema tome, vrijednosti ne piše na čelu šta je ona. Baš naprotiv, vrijednost pretvara svaki proizvod rada u društveni jeroglif... Ono što važi samo za ovaj posebni oblik proizvodnje, za robnu proizvodnju, naime da se specifični društveni karakter međusobno nezavisnih privatnih radova sastoji u tome što su svi oni jednaki kao ljudski rad, i da taj karakter uzima oblik vrednosnog karaktera proizvodnog rada, čini se posle otkrića o prirodi vrednosti kao i pre njega, onima što su zahvaćeni odnosima robne proizvodnje, isto toliko konačan kao što oblik vazduha produžuje da postoji kao fizikalni telesni oblik i posle naučnog rastavljanja vazduha na njegove sastavne elemente.«²

Naime, Marks shvaća vrijednost robe kao društveni odnos »skriven pod omotom stvari«, a proizvodi rada se pretvaraju u »društvene jeroglife«, odnosno njihovu suštinu ne uočavaju učesnici u procesu proizvodnje i razmjene. Budući da se ti proizvodi rada ne mogu međusobno izjednačivati i upoređivati, a da prije toga netko u društvu nije postao njihov vlasnik, to će društveni karakter međusobno nezavisnih privatnih radova poprimiti oblik vrijednosnog karaktera proizvoda rada (tj. oblik vrijednosti robe) samo pod tim uvjetom. Drugim riječima, pojava vlasništva (a time i eksploatacija čovjeka po čovjeku) inherent-

1) F. Engels: »Anti — Dühring«, Naprijed, Zagreb 1945. str. 327.

2) K. Marx: »Kapital«, knjiga prva, Prosveta Beograd 1973., str. 76.

no je povezana s vrijednošću robe kao javnim oblikom društvenog karaktera međusobno nezavisnih privatnih radova.

Gledajući s toga aspekta, vrijednost robe, (a time i roba) je imanentna eksploatorskom proizvodnom odnosu, pa se proizvodi ljudskog rada počinju izražavati kao vrijednosti onda kada se društvo počinje raslojavati na vlasnike i nevlasnike, tj. kada nastaju društvene klase. U skladu s tim može se izvesti zaključak da je taj »posebni oblik proizvodnje« to jest robni oblik čiju osnovu čini roba i njena prometna (razmjenska) vrijednost, imanentan eksploatorskom odnosu, a vrijedi i obratan zaključak.

Za Marxa robni oblik proizvodnje nije konačan kako se to čini »onima što su zahvaćeni odnosima robne proizvodnje«. Govoreći o drugačijim mogućnostima organizacije proizvodnje i raspodjele, on kaže: »Radi posmatranja zajedničkog, tj. neposredno podruštvljenog rada, nismo primorani ići unazad do njegovog prvobitnog oblika, koji sretamo na pragu istorije svih kulturnih naroda. Blži je primjer koji nam pruža patrijarhalnu radinost seljačke porodice, koja za sopstvenu potrebu proizvodi žito, stoku, pređu... Različiti radovi koji stvaraju ove proizvode, zemljoradnja, stočarstvo, pređenje, tkanje, krojenje itd. jesu u svom prirodnom obliku društvene funkcije, jer su funkcije porodice koja ima spovstvenu samoniklu podjelu rada, kao god i robna proizvodnja.«³

Dakle, podjela rada je jedna od determinanti robne proizvodnje, ali ova potonja ne mora postojati nužno da bi se proces društvene proizvodnje i raspodjele nesmetano odvijao. Marx tu daje primjer patrijarhalne seljačke porodice u kojoj idealno funkcioniše podjela rada i u kojoj se potrebe zadovoljavaju bez posredstva razmjene. Analogno tome on pretpostavlja mogućnost postojanja »zajednice slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju« u kojoj postoji svjesna društvena podjela rada, i u kojoj radno vrijeme igra dvojaku ulogu:⁴

a) ono se na osnovu društvenog plana raspoređuje i tako regulira »pravilnu srazmeru između različitih radova i različitih potreba«,

b) ono služi kao mjera, kriterij za individualno sudjelovanje u onom dijelu zajedničkog proizvoda, koji služi individualnoj potrošnji.

Teorija i praksa izgradnje socijalizma do danas nisu verificirali Marxovu tezu o svjesnoj društvenoj podjeli rada.

Marxov primjer svjesne društvene podjele rada (svjesnog rasporeda društvenog fonda rada) u uvjetima patrijarhalne seljačke porodice nije primjenljiv u krupnoj proizvodnji visokog stupnja društvenosti, u kojoj je povezanost i međusobna ovisnost subjekata društvene reprodukcije velika. Tamo gdje se on, u praksi socijalističkih zemalja, pokušao primijeniti, došlo je do reproduciranja birokratsko-etatističkih odnosa. I u patrijarhalnoj seljačkoj porodici postojao je onaj koji donosi odluke, i onaj drugi koji izvršava te odluke. U njezinom ustroju ambivalentno egzistiraju ljubav između članova porodice i hijerarhijski odnosi (hegemonizam patris familias). Međutim, suvremena društvena proizvodnja vrlo je kompleksan sistem, čija se organizacija i odnosi unutar njega, a posebno njegovi razvojni problemi, ne mogu rješavati na osnovu primitivne sheme patrijarhalne seljačke porodice.

Možda se iz slijedećih Marxovih rečenica najbolje vidi koliko je on bio uvjeren u nespojivost socijalizma sa robnom proizvodnjom, i koliko je taj negatorski stav bio uvjetovan njegovim poimanjem vrijednosti robe i načinom izražavanja te vrijednosti. Marx piše: »U društvu koje počiva na zajedničkim načelima, koje se bazira na zajedničkoj svojini sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; *ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovde kao vrednost tih proizvoda*«. (podvukao B. I.)⁵ Nadalje Marx piše: »Isto je tako pobožna kao i glupa želja da se razmjenska vrijednost ne razvije u kapital, ili da se rad koji proizvodi razmensku vrijednost ne razvije u najamni rad«⁶... »Ne može, dakle, biti ništa pogrešnije i besmislenije, nego na temelju razmjenske vrijednosti, novca, pretpostavljati kontrolu udruženih individua nad njihovom cjelokupnom proizvodnjom«.⁷

Prvi pokušaji izgradnje socijalizma bez robne proizvodnje bili su bezuspješni, a danas imamo različite puteve izgradnje socijalizma, čija je zajednička karakteristika nedovoljno uvažavanje zakonitosti robne proizvodnje. Nakon Oktobarske revolucije i perioda tzv. ratnog komunizma, sam je Lenin priznao potrebu postojanja robne proizvodnje u socijalizmu, ali nije promijenio

5) K. Marx: Kritika Gotskog programa, Kultura, Beograd 1948. godine, str. 21.

6) K. Marx: Temelji slobode — Osnove kritike političke ekonomije, Naprijed, Zagreb 1974., str. 84

7) Isto str. 55. i 56.

3) Isto str. 76.

4) Isto str. 80.

negativan stav prema njoj. Objašnjavao je to specifičnim uvjetima u kojima se našla privreda Sovjetskog saveza i nužnošću ostataka kapitalističkog načina proizvodnje.

Naime, koliko god je praksa socijalističkih zemalja pokazivala da je potreba postojanja robne proizvodnje tvrdokorna činjenica i uvjet opstanka i razvitka društva, isto toliko je ogromna većina socijalističkih teoretičara, pod diktatom i patronatom političke birokracije, opterećena ideološkim predrasudama, prihvaćala tu realnost s ogromnom distancom i nepovjerljivom rezignacijom. Latentni otpor prema robnoj proizvodnji kao »nužnom zlu«, inspiriran učenjem klasika marksizma, lebdio je stalno nad socijalizmom kao »zao duh« koji je onemogućavao aplikaciju integralnog robnog mehanizma. »Ako ostavimo po strani pogrešna shvatanja i dogme iz ranijih epoha, posebno »sitno-buržoaska shvatanja Prudonovog socijalizma«, i apriori negativan stav takozvane nove levice (u svetu i u nas), onda uzroke otpora i one manje ili više izražene neverice i kritike na račun same društvene celishodnosti tržišta i robne proizvodnje u socijalizmu, treba tražiti u stvarnim istorijskim prilikama našeg sadašnjeg, još dovoljno nerazvijenog, poluetatizovanog socijalizma, naravno, i u nekim kontroverznim i ambivalentnim stavovima tvoraca naučnog socijalizma prema odnosu socijalizma i robne proizvodnje, dakle, prema tom glavnom pitanju koje se tada moglo samo hipotetički postaviti i rešiti u obliku naučnih anticipacija, vizija, pa i utopijski.«⁸

Dakle, korijenii današnjeg sagledavanja razvoja socijalizma, s obzirom na ulogu robne proizvodnje, nalaze se:

— u tezama klasika marksizma, koji, kako je već rečeno, polaze od nerobnog karaktera socijalizma,

— i u empirijskim spoznajama utemeljenih na praksi izgradnje socijalizma, koja je nepobitno potvrdila da je robna proizvodnja nužnost, i da će kao takva još dugo egzistirati.

Upravo zbog toga, današnja teorijska misao, u našem jugoslavenskom prostoru, nije jedinstvena, te se može klasificirati u dvije skupine:

— Postoje oni koji žale za naturalnim oblikom socijalističke proizvodnje, ističu potrebu samo djelomične aplikacije mehanizma robne proizvodnje, i zagovaraju vrlo brzu likvidaciju robnog oblika, jer dok postoji robna proizvodnja, nema pravog socijalizma.

— Drugi polaze od nužnosti primjene integralnog mehanizma robne proizvodnje, i mogućnosti da se proizvodni odnosi u socijalizmu izražavaju u kategorijama robne proizvodnje. Prema tome, robnu proizvodnju u socijalizmu treba razvijati, a vremenska granica njezinog ukidanja je nepoznata.

U okviru ove druge skupine izdvaja se u nas 60-tih godina teorija alternativne, bolje reći lažne tržišne ekonomije. Bio je to fatonski pokušaj izgradnje originalnog mehanizma robne proizvodnje, sa pretenzijama da bude jedino mogući, autentični ekonomski modalitet socijalističkog samoupravljanja. Radi se o »sistemu dohotka« nastalom kao posljedici neodumice o načinu ekonomske organizacije socijalističkog samoupravljanja, a što je, ustvari rezultanta ambivalentnih zahtjeva: usvajanja ideoloških postavki tvoraca naučnog socijalizma s jedne strane, i realne potrebe za pravim mehanizmima robne proizvodnje. Tvorci teorije dohotka, koristeći određene Marxove spoznaje u vezi s njegovom analizom kapitalističkog proizvodnog odnosa, mehanički ih prenoseći u svoju teoriju, polaze od pogrešne teze da je u sistemu socijalističkog samoupravljanja nestalo granice između »potrebnog proizvoda« i »viška proizvoda«. »Višku proizvoda« pripisuju isključivo eksploatatorski karakter, a zanemaruju da je njegova suština u njegovoj reproduktivnoj funkciji, bez koje nema ni objektivnog mehanizma robne proizvodnje. »Sistem dohotka« ne omogućuje interakciju između individualne i kolektivne motivacije, pa u skladu s tim ne može razgraničiti individualni interes od zajedničkog, niti staviti taj interes »u službu« zajedničkih ciljeva. Takav sistem vlada u nas već 28 godina, a tek u posljednje 2 do 3 godine počinje sazrijevati svijest o njegovoj štetnosti. Koliko se ovaj štetni ekonomski model ukorijenio, evidentno je iz nedavno usvojenih amandmana na Ustav SFRJ koji i dalje uvažavaju dohodak kao kategoriju motivacije i ekonomsko-obračunsku veličinu.

SOCIJALIZAM I (NE)VLASNIŠTVO

Drugi fundamentalni problem, koji je na pogrešan način rješavan u socijalizmu, problem je vlasništva. O stavovima klasika marksizma u pogledu uloge vlasništva sve je jasno. Prema njima, vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju osnovni je uzrok klasnog karaktera, ne samo kapitalističkog, nego bilo kojeg društva, na bilo kojoj etapi njegovog razvitka. S tim u vezi klasici marksizma predvidjeli su da je ukidanje vlasništva *conditio sine qua non* besklasnog društva, ali i onoga koje njemu prethodi tj. socijalističkog društva.

⁸) Z. Rakočević: Politička ekonomija — finansijski kapital — etatizam udruživanje rada. Privredni pregled Beograd 1978, str. 368. i 369.

Svi dosadašnji socijalizmi, u svim zemljama, su se beskompromisno, ali bezuspješno obračunavali s vlasništvom kao kriterijem raspodjele. Političko-birokratske elite u socijalističkim zemljama bile su toliko zanesene i zaslijepljene vjerovanjem u ovaj sveti postulat klasika marksizma da su povjerovali kako će dosljednim ukidanjem vlasništva vrlo brzo otvoriti široke puteve ulaska u komunističko društvo. Međutim, »put do vjerovanja je kratak i lagan, a do saznanja težak i dug«. I u slučaju našeg jugoslavenskog socijalizma neobično je dug vremenski put saznanja o entitetu vlasništva. Vjerovanje, dogma da je osnovni problem socijalizma u tome kako obračunati s privatnim, individualnim, grupnim i državnim vlasništvom, predugom perzistira u glavama naših ljudi. Odumiranje države i vlasništva bila je osnovna Marxova pretpostavka, međutim predviđena za daleko komunističko društvo, i to u svjetskim razmjerima, o čijoj organizaciji danas nemamo ni najmaglovitije predodžbe. Ovakav ideološki postulat imaju i anarhisti, ali s tom razlikom što oni vjeruju da se on može ostvariti odmah i u bilo kojoj zemlji, samo je potrebna revolucionarna akcija. I u našoj socijalističkoj stvarnosti postulat o odumiranju države i vlasništva ugrađen je u sam pojam takozvanog društvenog vlasništva, koje danas mnogi kritičari nazivaju »svačijim i ničijim vlasništvom«. Jedna od osnovnih proturječnosti socijalističkog samoupravljanja je što se takav oblik »nepravno vlasništva«, u namjeri da ono bude sredstvo dezalijencije društva, umjetno ugrađuje kao osnovna poluga mehanizma »socijalističke robne proizvodnje«.⁹

Postavlja se uopće pitanje: šta je to društveno vlasništvo? Odgovor na njega zahtijeva poseban prostor za raspravu te prelazi okvire tematike ovog rada, ali nota bene: bolje je govoriti o procesu podruštvoavljenja sredstava za proizvodnju nego o ostvarivanju društvenog vlasništva. Ne postoji društveno vlasništvo u kategorijalno-pravnom obliku, i ono je, zapravo, ideološko-voluntaristička konstrukcija. Za »društveno vlasništvo« se ne utvrđuje *pravo vlasništva*, pa onda ni *subjekt toga prava*. Subjekt prava vlasništva trebalo bi biti čitavo društvo, što je contradictio in adjecto. Naime, »pripadanje sredstava za proizvodnju istodobno svakom članu društva i svima zajedno, no nikom u cijelosti i nikome isključivo« do-

vodi do depersonifikacije i nepostojanja subjekta prava vlasništva. Budući da nema subjekta prava vlasništva, nema ni prava vlasništva, jer se ono nema na koga primjenjivati. Ako ne postoji pravo vlasništva, onda takvo vlasništvo i nije vlasništvo u pravnom smislu. Često se navodi da je društveno vlasništvo »još uvijek vlasništvo, ali samo u ekonomskom smislu«. Ekonomski smisao vlasništva se uopće definira kao »izraz historijskih odnosa u proizvodnji koji odgovaraju nekom određenom stupnju razvitka materijalne proizvodnje« (Marx). Treba imati na umu da ne može postojati vlasništvo u samo ekonomskom smislu kao autohtona kategorija. Bez »prava vlasništva« nema ni ekonomskog atributa vlasništva, ali isto tako bez ekonomskog bića »kao odnosa ljudi povodom stvari« nema ni pravnog atributa vlasništva. I jedno i drugo su dva neodvojiva entiteta vlasništva kao jedinstvene kategorije. Ekonomski entitet vlasništva kao proizvodni odnos, kao »odnos između ljudi povodom stvari«, mora biti i jest u svim historijskim načinima proizvodnje uređen zakonskom regulativom, čime se definira »pravo vlasništva« određenog subjekta. Kada ne bi bilo tako vladala bi anarhija u kojoj ne bi moglo biti ni vlasništva u ekonomskom smislu. U našem slučaju »društvenog vlasništva«, za koje tvrdimo da je vlasništvo samo u ekonomskom smislu, dakle, nepravno vlasništvo vlada anarhija. U toj anarhiji odnosi ljudi se, istina, ne određuju vlasničkim modelom, ali nema prihvatljivih, društveno racionalnih, objektivnih kriterija tih odnosa. Mnogi teoretičari, definirajući društveno vlasništvo kao »oduzimanje mogućnosti i prava da bilo tko u društvu po osnovi vlasništva prisvaja rezultate bilo čijeg rada«, zaključuju da bi u takvoj situaciji ostao samo rad kao mjerilo raspodjele. Ova teza ostaje na razini parole, u to nas je, nesumnjivo, uvjerila naša praksa u kojoj rad i produktivnost rada nikako ne uspijevaju da se izraze kao mjerila raspodjele. Nije prihvatljivo obrazloženje da smo mi u procesu ostvarivanja društvenog vlasništva, te da trebamo subjektivnom voljom i akcijama ukloniti sve smetnje koje onemogućavaju to ostvarivanje.

Ideja o radu kao mjerilu raspodjele starija je od marksističke nauke, ali do dana današnjega, osim bezuspješnih pokušaja, u nijednom sistemu, u nijednoj socijalističkoj državi, nije oživotvorena u obliku objektivnog društveno-ekonomskog mehanizma. Ne upuštajući se na ovom mjestu u raspravu o teorijskoj vrijednosti vrlo uopćene ideje o raspodjeli prema radu, očito je da je ona unijela velike teškoće pa i zablude u praksi izgradnje socijalizma. I kada danas govorimo o potrebi mijenjanja vizije o socijaliz-

⁹ Ne postoji imanentno socijalistička ili kapitalistička robna proizvodnja. Postoji robna proizvodnja kao društveni mehanizam, te ukoliko socijalizam shvatimo kao humanije i pravednije društvo, onda možemo reći da je robna proizvodnja socijalistička što više uspijeva postići humanije i pravednije ciljeve.

mu, onda postaje sve jasnije da ideju o raspodjeli prema radu moramo zamijeniti novom paradigmom socijalizma, a ta je: *raspodjela prema djelatnom znanju i sposobnostima*.¹⁰

Dijalektika razvoja robne proizvodnje i društva u cjelini, nužno dovodi do spontanih metamorfoza vlasništva, ali uvijek na višoj razini podruštvljenosti proizvodnje. Vrijeme je da priznamo da vlasništvo nije samo osnova klasnog karaktera društva (mada se ono historijski potvrdilo kao takvo, i još će u određenoj mjeri i uvjetima to biti), nego da je ono pored toga tekovina spontanog civilizacijskog razvitka, i kao takvo *conditio sine qua non* funkcioniranja objektivnih mehanizama toga razvoja. Pogreška je u tome što su ideološko-političke elite u socijalističkim zemljama, inspirirane humanim idejama o boljem društvu ali i zavedene ideološkim zabludama, prekinule »revolucionarnim nasiljem« kontinuitet civilizacijskog razvitka. Razvoj robne proizvodnje i civilizacije uopće, sam po sebi, stvara stalno nove oblike vlasništva, pri čemu postoji stalna tendencija da svaki novi oblik bude na višoj razini podruštvljenosti. Političkom i zakonodavnom prisilom regulirati da smo svi vlasnici (društvo), znači istovremeno potvrditi da nitko nije vlasnik, pa se vlasništvo na taj način svodi na »svačije i ničije«.

Ako prihvatimo tezu o metamorfozi vlasništva kao spontanom procesu civilizacijskog razvitka (a unutar toga i razvitka robne proizvodnje), onda postaje irelevantna i suvišna svaka rasprava o potrebnosti (ili nepotrebnosti) strukturi vlasničkih oblika u socijalizmu. Naime u nas se najveći dio idejne energije danas troši na nadmudrivanje o tome kakav nam oblik vlasništva treba. Trebaju nam svi oblici vlasništva, jer je svako vlasništvo u određenoj mjeri »društveno«, a svaki od tih oblika je u toj mjeri »društveniji«, što više doprinosi razvoju društva. Odgovarajući na pitanje »šta je društveno vlasništvo« B. Horvat piše:

»Društveni prostor definiran s tri navedene dimenzije — pravnom, društvenom i ekonomskom — predstavlja socijalistički prostor u kome je vlasništvo društveno bez obzira na to tko je u sudskim knjigama registriran kao formalno-pravni titular vlasništva. Drugim riječima, ukoliko su (aproksimativno) zadovoljena tri uvjeta društvenog vlasništva, potpuno su kompatibilni sa socijalističkim poretom pored samoupravnog poduzeća i ovi pravni oblici vlasništva:

privatno vlasništvo
ortaštvo
zadružno vlasništvo
ugovorna organizacija udruženog rada
komunalno i državno vlasništvo.

Koji će od ovih pravno-organizacionih oblika u socijalističkom prostoru biti upotrebljen, ovisi o organizaciono-tehničkim osobinama poslovanja, a ne o ideološkim kriterijima. Kriterij je ekonomska efikasnost.«¹¹

Rikard Štajner pravilno primjećuje: »Sve odlučnije se karakteru društvenog vlasništva pripisuje naša kritična neefikasnost. U tome očigledno ima mnogo istine. Koncept »svačijeg i ničijeg« vlasništva je pogrešan. Pošto s njima raspolažu organizacije udruženog rada, društvena sredstva treba da se u OUR-ima transformiraju u oblik stvarnog vlasništva... Znamo da se u najrazvijenijim zemljama pretežni dio velikih kompanija i banaka nalazi u akcionarskom vlasništvu. Takvim poduzetništvima upravljaju plaćeni organizatori, a masa efektivnih vlasnika ima sve ograničenije ingerencije na poslovanje i politiku kompanije. U takvoj situaciji, kapital ulazi u svoju stvarnu funkciju tek kad se suštinski odvoji od vlasnika. I u tim zemljama je dugo postojala dilema koja je u međuvremenu razjašnjena: ovakve kompanije nisu manje efikasne od onih kojima još neposredno upravljaju vlasnici — naprotiv.

Nije suvišno podsjetiti da je Marx u tome jasno vidio oblik podruštvljavanja sredstava i proizvodnje. Taj oblik koji po obujmu je dominantan, potvrđuje tezu mnogih realističkih teoretičara u razvijenim zemljama, da vlasništvo sve više postaje drugorazredno pitanje čak i u kapitalizmu, a u prvi plan dolazi mogućnost da kroz upravljanje i korišćenje kapitala, učesnici u procesu ostvaruju optimalne dohotke i profite i kroz to, prije svega optimalni razvoj i društvenu moć.«¹²

Sve rasprave u kojima se entitet vlasništva u socijalizmu promatra isključivo ili prije svega sa aspekta i unutar strukture vlasničkih oblika, nisu dakle ništa drugo nego puka skolastička nadmudrivanja. Struktura vlasničkih oblika, u bilo kojoj etapi razvoja društva, nije rezultat volje ovog ili onog sloja društva, ove ili one klase, nego je ona zadana objektivnim razvitkom materijalnih i duhovnih snaga društva. »Le monde va de lui même« — podsjetimo se te poznate fiziokratske parole, koju bi danas trebalo češće izvikivati. Svako subjektivističko

¹⁰ Dakako, ne zanemaruje se veza između rada sa jedne strane i znanja i sposobnosti s druge strane. Znanje je emanacija čovjekovog rada, ali rad bez znanja tapkanje je na mjestu.

¹¹ i ¹² Iz referata B. Horvat: Šta je društveno vlasništvo, R. Štajner: Pluralizam vlasništva u socijalizmu i ekonomska efikasnost, naučni skup »Društvena i ostali oblici svojine u socijalističkoj privredi« — Herceg Novi 11. do 13. 5. 1988.

uplitanje u objektivnu određenost strukture vlasničkih oblika, a posebno ono koje nastaje »revolucionarnim nasiljem«, u pravilu dovodi do kočenja razvitka proizvodnih snaga društva. Takozvano društveno vlasništvo, koje ne može biti ništa drugo nego »raspolaganje određenim dobrom u interesu cjelokupnog društva«, bit će sve snažnije, sve jače, što su proizvodne snage razvijenije. Naš je društveno-ekonomski sistem na jedinstven način u svijetu zakočio razvoj vlastitih proizvodnih snaga ideološkom zabudom o »svačijem i ničijem vlasništvu«, zabudom koja je onemogućila da do izražaja dođu stvaralačke snage pojedinaca, grupa i društva kao cjeline u raspolaganju osnovnim, prije svega materijalnim uvjetima egzistencije.

Umjesto skolastičkog nadmudrivanja oko toga koliko treba »dozirati« društvenog, privatnog, grupnog ili individualnog vlasništva, treba se pozabaviti *funkcijom* vlasništva nezavisno od njegovog pojavnog oblika. Quod erat demonstrandum, kako se vlasništvo uopće, pa tako i tzv. društveno vlasništvo, u našem sistemu socijalističkog samoupravljanja, ekonomski izražava, te da li takav način njegovog ekonomskog izraza omogućava nesmetani tehnološko-ekonomski, socijalni, kulturni itd. razvoj društva.

U nas postoji poznata leksikografska definicija, u širem smislu riječi, »društvenog kapitala« kao »ukupne sume sredstava za proizvodnju, uaturi i novcu, koja se nalazi u vlasništvu društva, i namijenjena su prostoj i proširenoj reprodukciji u društvenoj materijalnoj proizvodnji«. ¹³ Tim sredstvima raspoložu radni kolektivi (poduzeća) kao subjekti društvene reprodukcije. S obzirom da je društveni kapital u »društvenom vlasništvu«, a koriste ga i njime upravljaju radni kolektivi, postavljaju se, za naše uvjete samoupravljanja, dva bitna pitanja:

1. U kojem ekonomskom obliku (izrazu) se treba i mora pojavljivati veća, odnosno manja, sposobnost radnih kolektiva da upotrebljavaju (koriste) i upravljaju društvenim sredstvima?

2. Koja je to opća mjera ekonomske racionalnosti upotrebe društvenog kapitala, i da li se ona, kao takva, evidentno izražava u realno postojećem objektivnom mehanizmu robne proizvodnje?

Odgovori na ova pitanja nas vraćaju na spomenutu specifičnost jugoslavenskog socijalizma. Radi se o ekonomskom modali-

tetu socijalističkog samoupravljanja, koji je u komplementarnom odnosu sa društvenim vlasništvom, odnosno o »sistemu dohotka« o kome je već bilo riječi. Svaka ozbiljnija analiza sistema dohotka bi pokazala da je u njemu nemoguće adekvatno ekonomski valorizirati upotrebu društvenih sredstava (kapitala). Efekt angažiranih društvenih sredstava se ne može izraziti u evidentnom obliku. On postoji kao dio dohotka, ali ne znamo koliko je taj dio, jer je »utopljen« u »novčani izraz novostvorene vrijednosti« u cjelini namijenjen potrošnji. Ta činjenica je dovela do sistemskog poremećaja između akumulacije i potrošnje (na štetu akumulacije) kao permanentne karakteristike »sistema dohotka«. Drugim riječima, sistemski je podržavana precijenjenost dohotka kao finansijsko-obračunske veličine, koja precijenjenost nije bila samo posljedica, nego i generator inflacije. Na taj način se stalno dio vrijednosti sredstava za proizvodnju pretvarao u dohodak kao poslovni rezultat, čime je smanjivana reproduktivna sposobnost podruštvoavljenih sredstava za proizvodnju.

Odgovarajući na drugo pitanje, susrećemo se sa još jednim nedostatkom »sistema dohotka«. U takvom ekonomskom sistemu nije moguća objektivizacija racionalnosti upotrebe društvenog kapitala. Sistem dohotka ne dozvoljava da objektivni mehanizam robne proizvodnje formira »opću mjeru« racionalnosti upotrebe kapitala, koja je jedini način objektivne društvene verifikacije individualne upotrebe toga kapitala. Oto Norčić u vezi s tim piše sljedeće: »U takvoj situaciji društvena svojina u vidu društvenog kapitala nema svoje objektivno određene cene upotrebe, pa je zbog toga njena proširena reprodukcija dovedena u pitanje. Naime, u fazi namjenske raspodele novostvorene vrednosti, koja se u praksi obavlja u obliku raspodele dohotka, onaj deo dohotka koji bi trebao služiti za proširenu reprodukciju društvenog kapitala, formira se kao voluntaristički određen reziduum iz kojeg možemo izvesti pojedinačne stope akumulacije. Time se u privredi uspostavlja toliko implicitnih cena upotrebe društvenog kapitala, koliko ima tih stopa akumulacije, pa se zato društveni kapital upotrebljava pod proizvoljnim uslovima koji se uspostavljaju u pojedinim radnim kolektivima i time gubi svoj društveni karakter.« ¹⁴

Izlaz iz ove situacije treba tražiti ne samo u ukidanju monopola tzv. društvenog vlasništva, nego u potpunom i dosljednom

¹³ Ovakve i slične definicije »društvenog kapitala« se mogu naći u različitoj stručnoj i znanstvenoj ekonomskoj literaturi. Gornja definicija uzeta je iz Ekonomskog leksikona — Savremena administracija Beograd 1975. st. 225.

¹⁴ Oto Norčić: Rezime rada šta je osnovni proizvodni odnos naše privrede, elaboriranog na naučnom skupu »Društvena i ostali oblici svojine u socijalističkoj privredi« održanom u Herceg Novom 11. 12. i 13. svibnja 1988.

ukidanju »sistema dohotka«, te uvođenjem novog ekonomskog modaliteta samoupravljanja koji će omogućiti slobodno funkcioniranje svih mehanizama robne proizvodnje.¹⁵ Posebno je važno riješiti se ideoloških predrasuda o inkompatibilnosti socijalizma s kapitalom (društvenim sredstvima) kao kriterijem raspodjele.

Zaključujući ovaj naš diskurs o korijenima krize socijalizma, konstatiramo da je nužno preispitivanje, ne samo političke ekonomije socijalizma, nego i svih ostalih, u socijalizmu vladajućih ekonomskih teorija. Posebno se to odnosi na one teorije koje

polaze od »socijalističke samoupravne robne proizvodnje« kao »diferentiae specificae«. U vezi s tim su interesantne najnovije teze koje robno-novčane odnose identificiraju s kapitalskim odnosima negirajući radu (izvoru i mjerilu vrijednosti) transhistorijski karakter te ukazujući na potrebu revizije fundamentalnog kategorijalnog aparata političke ekonomije.¹⁶ Tema ovog rada i prostor ne puštaju da se upustimo u analizu ovih teza, ali ostaje konstatacija da pred teorijom i praksom socijalizma stoji još dug i težak put.

15) Dosadašnje ustavne promjene nisu uklonile taj neefikasn ekonomski modalitet samoupravljanja, nego ga čak štoviše i dalje podržavaju.

16) Radi se o knjizi Kapital i rad u SFRJ — autori Bačvar, Kirn i Korsika — Ljubljana 1985. koja je izazvala dosta polemike, ali nije još u dovoljnoj mjeri uspjela probuditi uspavane duhove.

Dr. Ivan Boras

Summary

THE ROOTS OF CRISIS OF SOCIALISM (WITH REFERENCE TO SITUATION IN YUGOSLAVIA)

In this paper the author makes the proposition that the basic cause for crisis of socialism is in the unsuccessful attempts of socialistic countries to realize, very often ambivalent, attitudes of the classics of marxism regarding their ideas on socialism. What classics of marxism taught was, and has remained up to the present days, to a great extent, »the Gospel« of theory and practice of socialist countries.

According to the author the major mistakes were made a) regarding the role of commodity production, b) in the connection with the institution of ownership in socialism.

The author concludes that we need a critical re-examination of the socialist practice but also of all those theories that form ideologized conscience about socialism. The theory and practice of socialism, says the author, has still a long and hard way.